

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.214>

УДК 316.3-043.86:330.8 Вернадський

JEL: A11, B31

Ніколенко І.Ю., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
e-mail: inessa.nikolenko@kneu.ua

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розглядаються наукові погляди Івана Вернадського на історичний розвиток соціально-економічних систем у контексті його аналізу поглядів представників основних наукових шкіл XIX ст. Предметом дослідження є методологічні підходи до оцінки та визначення періодизації розвитку соціально-економічних систем на основі історико-логічного, інституційного й стадіального аналізу. Метою статті є дослідження наукового спадку Івана Вернадського щодо станів економічної організації суспільства та їх формулювання у поглядах представників різних наукових шкіл. Завдання статті включають визначення стадіальних етапів історичного розвитку соціально-економічних систем на основі системно-структурного й інституційно-градуалістичного підходів.

Досліджено наукові підходи Івана Вернадського до аналізу розвитку суспільства у соціальному та господарському аспектах, у відповідності до усталених наукових поглядів того часу. Підкреслена акцентуація науковця на висновках щодо необхідності певного поєднання методологічних підходів класичної школи економічної науки та німецької історичної школи, що в сучасному розумінні можна оцінити як започаткування в українській економічній науці протоінституційного підходу у дослідженні динаміки, механізмів функціонування та особливостей розвитку національних соціально-економічних систем. Обґрунтована ідея необхідності синтетичного поєднання в економі-

ко-теоретичному аналізі класичного й інституційного підходів задля комплексного дослідження особливостей соціально-економічного розвитку національних економічних систем. Розкрито творчий потенціал ідей Івана Вернадського, які здійснили суттєвий вплив на розвиток української економічної науки та отримали подальший розвиток у дослідженнях вітчизняних вчених як XIX, так і XX століть, та мають своє продовження у сучасних наукових доробках. Показано можливі напрямки розвитку наукових підходів до системної оцінки станів розвитку соціально-економічних систем у XXI ст., шляхів та варіантів стимулювання національної економічної динаміки в умовах глобальної турбулентності світових процесів.

Ключові слова: Іван Вернадський, соціально-економічна система, розвиток, класична школа економічної науки, німецька історична школа, інституційний підхід.

Nikolenko I.

DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN THE CONTEXT OF IVAN VERNADSKY'S CREATIVE WORK

The article examines the scientific views of Ivan Vernadsky on the historical development of socio-economic systems in the context of his consideration of the views of representatives of the main scientific schools of the XIX century. The subject of the study is methodological approaches to assessing the periodization of the development of socio-economic systems on the basis of historical, logical, institutional and stage analysis. The purpose of the article is to study the scientific heritage of Ivan Vernadsky on the states of economic organization of society and their formulation in the views of representatives of various scientific schools. The objectives of the article include determining stages of the historical development of socio-economic systems on the basis of system-structural and institutional-gradualist approaches.

The author investigates Ivan Vernadsky's scientific approaches to the analysis of societal development in social and economic aspects in accordance with the established scientific views of that time. The scientist's emphasis is based on the conclusions on the need for a certain combination of methodological approaches of the classical school of economic science and the German historical school. In the

modern sense this can be assessed as the establishment of a proto-institutional approach in the Ukrainian economic science in the study of dynamics, mechanisms of functioning and features of the development of national socio-economic systems. The author substantiates the idea of the necessity for synthetic combination in economic and theoretical analysis of classical and institutional approaches for a comprehensive study of the peculiarities of socio-economic development of national economic systems. Revealed the creative potential of Ivan Vernadsky's ideas, which had a significant impact on the development of Ukrainian economic science and received further development in the research of domestic scientists of both the 19th and 20th centuries, and has its continuation in modern scientific achievements. The article shows possible guidelines of scientific approaches to the systemic assessment of the state of development of socio-economic systems in the XXI century, as well as ways and options for stimulating national economic dynamics in the conditions of current global turbulence.

Keywords: Ivan Vernadsky, socio-economic system, development, classical school of economic science, German historical school, institutional approach.

Постановка проблеми. Іван Васильович Вернадський (1821–1884) належить до тієї когорти науковців, що визначили становлення та вплинули на подальший розвиток економічної думки в Україні. Науковий доробок цієї найбільш видатної постаті вітчизняної університетської економічної науки часів її становлення й до сьогодні недостатньо розкрито та оцінено, зокрема в частині дослідження проблематики формування та розвитку соціально-економічних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню та актуалізації наукового спадку І. Вернадського присвячена значна кількість публікацій українських вчених, зокрема, це праці В. Базилевича [6], І.-С. Коропецького [8] та інших дослідників. Питанням розвитку соціально-економічних систем присвячені праці Г. Бейтсона [1], С. Курдюмова [7], І. Пригожина [9] та ін.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. У творчому доробку І. Вернадського досі є недостатньо дослідженими погляди вченого на механізми розвитку суспільства у соціальному та господарському аспектах, ідея необхідності синтетичного поєднання в економіко-

теоретичному аналізі класичного й інституційного підходів задля комплексного дослідження особливостей формування національних економічних систем, можливі напрямки розвитку аналітичних підходів до системної оцінки їх станів.

Метою статті є узагальнення наукових положень І. Вернадського щодо форм економічної організації суспільства та їх відображення у поглядах представників різних наукових шкіл; визначення стадіальних етапів історичного розвитку соціально-економічних систем на основі системно-структурного й інституційно-градуалістичного підходів.

Виклад основного змісту дослідження. Іван Вернадський був переконаним прихильником доктрини вільного ринку, тому саме під цим кутом зору він досліджував розвиток економічної науки та історію господарства [4], ґрунтуючись на розумінні економічних законів та ролі держави в економіці [5, с. 1]. В економічній науці І. Вернадський розрізняв власне теоретичну частину науки й практичну її частину, можливість реалізації теоретичних положень науки в економічній практиці [5, с. 2]. При цьому науковець підкреслював нерозривність економічної науки та практики господарювання. Сьогодні такий підхід відповідає поділу економічної теорії на нормативну та позитивну.

Згідно позиції І. Вернадського, політична економія займає важливе місце у розвитку суспільства, тому що формулює наукові засади, які можуть бути застосовані всюди, де є економічна діяльність, спрямована на задоволення потреб суспільства. Український науковець визначав, що політична економія, у власному її розумінні, є наукою про господарство та закони, що панують над людиною в його прагненнях досягти найвищої індивідуальності і найбільшої сили асоціації з іншими людьми. Він також вважав, що одна із важливих умов кожної галузі промисловості, без сумніву, полягає в капіталі неречовому (духовному). До неречових елементів капіталу він зараховував, насамперед, знання. Вільний розвиток індивідуальних потреб членів суспільства вчений вважав передумовою зміцнення економічного та культурного потенціалу країни. Можна стверджувати, що він стояв біля витоків концепції людського капіталу, яка сьогодні дістала розвиток в економічній теорії у вигляді «економіки знань».

У зовнішньоекономічних відносинах І. Вернадський заперечував протекціонізм, втручання держави в економіку, у приватну ініціативу, наголошував на позитивних аспектах вільної конкурен-

ції, він доводив, що економічний поступ країни є пропорційним зростанню її зовнішньої торгівлі [6, с. 668]. У цьому відношенні можна стверджувати, що Вернадський був теоретичним передвісником глобалізації світової економіки, а його науковий доробок щодо необхідності активного розвитку відкритої національної економіки є актуальним і сьогодні.

У сучасних умовах в економічній теорії суттєво зростає потреба у використанні нових методологічних підходів, зокрема, теорії системної трансформації ринкової економіки, концепції технологічних та інституційних змін, синергетичного розвитку соціально-економічних систем. Це свідчить про те, що інтенсивно нарощуються ті об'єктивні умови економічної діяльності суспільств, які потребують нового теоретичного осмислення. Вони випливають із революційних змін у матеріально-технологічній базі виробництва, прогресуючої ролі науки і знань, інформації, людського капіталу та пов'язані з глобалізацією світового господарства, загостренням у ньому протиріч, посиленням конкуренції у сфері природокористування тощо. Дослідити всі ці явища і, тим більше, визначити стратегічні орієнтири майбутнього економічного розвитку країни, регіонів і всього світу на старій парадигмальній основі стає неможливим. Очевидно, що сучасна економічна теорія виходить на новий етап розвитку неокласичної парадигми, тобто вона стоїть на порозі нової, постнеокласичної парадигми.

У цьому зв'язку важливою проблемою сучасної економічної теорії є пошук шляхів вирішення проблеми сталого економічного розвитку. Слід згадати, що ідеї, які сформували ядро сучасної концепції сталого розвитку, вперше були сформульовані О. Богдановим [2; 3], який розробляв основи нової тектологічної загальнонаукової концепції, тобто універсальної системно-організаційної теорії, котра і сформувала передумови сучасного системного підходу, зокрема, кібернетики і синергетики. Тектологія є міждисциплінарною або інтегральною наукою про найбільш загальні закони і форми організації природних сил та соціальних систем, як всезагальна теорія їхньої організації, розвитку і розпаду. Тобто вона виступає як узагальнена методологія науки, призначена для вивчення універсальних структур, типів різномірних систем, досліджує закономірності побудови, перетворення, сталості і розвитку різнорангових упорядкованих систем будь-якого рівня організації матерії, від атомних і молекулярних до біологічних і соціальних.

Ідеї сталого й системного розвитку економіки були розвинуті у моделях «світової динаміки», «лімітів зростання», «органічного розвитку» тощо. Автори цих моделей світового розвитку виступають за необхідність досягнення тривалого й сталого стану глобальної динамічної рівноваги світової системи. Багато дослідників прийшли до висновку, що гармонійний розвиток природи і суспільства, екологічна рівновага між ними може бути досягнута на шляху передусім саморегуляції екосоціальних систем, ноосферогенезу людства [1; 7; 9]. Ці ідеї не тільки не втратили своєї актуальності, а й стали найважливішим компонентом сучасної концепції сталого розвитку соціально-економічних систем.

Саме у межах теорії рівноваги систем уперше були сформульовані основні положення системного підходу і теорії самоорганізації систем, а також введено поняття «динамічної рівноваги» систем, що включає співіснування їхніх структурних елементів між собою і зовнішнім оточенням, яке не тільки передувало сучасному поняттю сталого розвитку, а й включало його до свого складу. Складний процес еволюції складних соціальних і природно-соціальних систем має діалектично-суперечливу сутність: з одного боку, це рівновага, стабільність, сталість, а з іншого – розвиток, динаміка, мінливість, якісні зміни. Важливу роль у формуванні та розвитку суспільства зовнішніх відіграють природні фактори, які зумовлюють необхідність постійної адаптації соціумів до будь-яких змін оточуючого середовища [7].

Будь-яка система характеризується відношеннями як між всіма її внутрішніми частинами, так й між нею як цілим та її оточенням, тобто всіма зовнішніми системами. Зрівноваженою системою є така з них, котра зберігає свою архітекtonіку у даному середовищі. Взаємодія системи та її оточення здійснюється у формі динамічної рівноваги процесів обміну речовиною і енергією між неживим або живим комплексом та його середовищем. Оскільки середовище постійно змінюється, то комплекс може стало існувати і розвиватися тільки у тісній взаємодії з ним. Для характеристики цієї взаємодії можна користуватися поняттями «консервативний» і «прогресивний» відбір елементів. Перший з них пов'язаний лише із збереженням (тобто консервацією) комплексу, що народжується, але цього недостатньо для його подальшого розвитку, що неминуче веде до деградації і розпаду системи. Другий – спрямований на стале збереження елементів системи («прогресивний відбір»), дозволяє дійсно зберігати від-

повідні форми в її прогресивному розвитку. Цей розвиток може здійснюватись як шляхом нарощування позитивних, так і негативних тенденцій, тобто відносного їх занепаду. Позитивний шлях, пов'язаний із збільшенням суми складових елементів системи, що ускладнює її архітектоніку, збільшує різноманітність і знижує ступінь сталості, а негативний шлях пов'язаний із зменшенням числа елементів у системі, спрощує її архітектоніку, збільшує ступінь однорідності та сталості. Саме тому зрівноважений стан системи слід розглядати не як постійний і назавжди заданий, а як динамічну або рухому рівновагу. Вона є результатом постійної взаємодії системи, що прогресивно розвивається, з оточуючим середовищем. З часом зрівноваженість системи трансформується у «нерівноважний стан» і неминучу несталість (кризу), чергову структурну перебудову системи, створення наступної нової сталості на більш високому рівні розвитку. Закон рівноваги має універсальний характер і відображає структурну сталість у розвитку систем будь-якого рівня організації речовини. Їхня структура є результатом боротьби та взаємодії протилежностей (протилежно спрямованих елементів системи), а «рухома зрівноваженість» у цілому є постійним пристосуванням до змін зовнішнього середовища шляхом неминучих структурних трансформацій одного зрівноваженого і сталого стану іншим. Таким чином, динамічну зрівноваженість системи можна розглядати у якості стаціонарного стану відкритої системи. Що стосується соціальних систем, то гармонійний розвиток суспільства може бути досягнутий шляхом підтримки рівноваги в системі «природа-суспільство».

Розвинутий на основі положень загальної теорії систем синергетичний підхід з часом перетворився у загальнонаукову методологію. Базові принципи синергетики як методології ґрунтуються на визначенні основних ознак синергетичних систем (ієрархічність, емерджентність, гомеостатичність, темпоральність, нелінійність, відкритість, несталість, нестабільність, необоротність, релятивність, атрактивність, дисипативність, відповідальність). Синергетичний підхід створює можливість зрозуміти, як можна сприяти позитивним тенденціям розвитку соціально-економічних систем, при цьому хаос визначається як неодмінний момент конструктивного механізму еволюції системи до нової організації. Досліджуються можливості розвитку складних систем за альтернативними шляхами, причому стан системи визначається у відповідності з наступною структурою самоорганізації системи. Но-

ва методологія для управління складними системами визнає важливим не силу впливу, а правильну топологічну конфігурацію, архітектоніку впливу, коли малі, але правильно організовані резонансні впливи на складну систему є надзвичайно ефективними. Також синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких процесів та процесів нелінійного зростання, вона дозволяє дати опис складного за допомогою відносно простішого [9].

Підсумовуючи основні методологічні засади синергетики, можна констатувати, що вона розглядає суспільство як самоорганізовану систему, яка вона здатна підтримувати стан гомеостазу, тобто створювати відносно сталі режими функціонування. У процесі свого розвитку суспільство проходить певні стадіальні етапи, реалізуючи якийсь один з можливих альтернативних шляхів, що супроводжується зміною інститутів, соціальних структур, методів організації та функціонування. У соціально-економічній системі всі її структурні елементи взаємопов'язані, і тому послідовні зміни в них до відповідних системних змін, внаслідок чого процес розвитку суспільства набуває необоротний характер. Таким динамічним процесом можна керувати, змінюючи зовнішні, так би мовити «вхідні», умови, що обумовлює необхідність високого рівня компетентності керуючої підсистеми. Це пов'язано з поняттям «необоротність», яка виникає, коли система виходить з-під контролю, скажімо, у випадках соціального, екологічного або ж військового колапсу. Необоротні процеси можуть стати результатом спонтанної активності усієї соціальної системи, коли її намагаються перебудувати активним шляхом зовнішніх впливів. Ця активність може призвести до згубних наслідків, коли так звана дисипація (перехід у стан невпорядкованості), яка раніше шляхом зворотних зв'язків підтримувала процеси самоорганізації, може набути вибухового, лавиноподібного характеру.

Продуктивність синергетичного підходу полягає насамперед у тому, що він дає змогу визначити природні обмеження щодо можливостей керування соціальними системами. Головна теза полягає у тому, що управляти соціально-економічними системами можливо лише до певної міри, вони мають власні закони розвитку, іноді вони перестають рухатися у потрібному напрямку і починають непередбачувано трансформуватись. Традиційна спрямованість еволюції у напрямку прогресу передусім пов'язана з інерційністю структур та зв'язків системи, однак, ця інерційність

за певних обставин може бути зруйнована, що змусить систему перейти до такого режиму функціонування, який призведе до її загибелі. З іншого боку, непередбачувана зміна режимів функціонування не обов'язково носить патологічний характер, часто виступаючи свідченням зародження і становлення нових, більш прогресивних структур системи.

Таким чином, саме синергетичний підхід свідчить про те, що життєздатність суспільства насамперед залежить від того, наскільки адекватною є його реакція на еволюційні чи революційні виклики історичного розвитку, що мають людиноцентричний або ж природоцентричний характер. За недостатнього рівня компетенції з боку підсистеми управління соціальної системи в режимі трансформації вона може опинитися на небезпечній межі, за якою починаються її розпад та руйнація. Разом з тим, подібна критична ситуація може також стимулювати систему до різкої активізації життєздатних сил, дати імпульс внутрішнім економічним, політичним, соціальним змінам, мобілізувати нові ресурси, технології, форми організації взаємодіючі інституційні зв'язки і параметри.

Сучасна глобальна економічна система є багатоманітним живим соціальним організмом, який складається з різних, у тому числі взаємовиключних інституційних культур та цивілізацій. Вони складають певну єдність, і як цілісна система певним чином доповнюють та впливають один на одного, стимулюють, обмінюються життєвими благами, потоками людей, енергією, інформацією, створюють внутрішню світову стабільність або породжують нестабільність. Виходячи з визначених вище методологічних принципів системного підходу, можна по-новому оцінити еволюцію соціально-економічних систем за останні два століття. Це шлях еволюційно-революційних перетворень, що послідовно набував рис активно-прогресивного й деструктивно-деградаційного процесу, соціально-економічні системи проходили стадії стагнації, руйнування, а також стадії відновлення, швидкого піднесення. Ці процеси були і є пов'язаними передусім з внутрішніми механізмами ринкового саморегулювання й розвитку, змінами технологічного базису виробництва життєвих благ. З іншого боку, вони тісно пов'язані з процесами управління соціально-економічним розвитком, його вадами, провалами або дефектами, чи, навпаки, високим рівнем компетентності й умілості керування.

У загальному визначенні, можна стверджувати, що успіхи й невдачі суспільства у ХХ–ХХІ ст. переважно визначалися рівнем організації й компетентності політичної та інституціональної підсистем, які у цей період набувають виключного значення в успішному розвитку соціально-економічних систем. Рівень адаптації цих підсистем до кардинальних змін у матеріально-технологічному базисі суспільного виробництва, що спостерігався протягом цього часу, має, як показав світовий досвід, критичне значення для успішного розвитку будь-якої країни світу.

Висновки. Розроблені І. Вернадським нові підходи до оцінки стану й еволюції соціально-економічних систем, набувають нового значення у сучасних умовах. Творчий доробок І. Вернадського дає сьогодні змогу оцінити потенціал його теоретичних ідей, які отримали у ХХІ ст. нове звучання, актуальність та необхідність подальшої розробки. Це, насамперед, стосується оцінки станів та етапів соціально-економічного розвитку суспільства, змін системи ринкових відносин під дією технологічних та соціо-екологічних чинників, розвитку економіки знань та ролі людського капіталу в процесах економічного зростання, впливу науки на господарську практику, вибору оптимальних форм та інструментів функціонування відкритої економіки у глобалізованому світі.

Суттєві зміни у матеріально-технологічній базі суспільного виробництва, трансформації політико-економічних та інституційних складових суспільства зумовлюють необхідність парадигмальних змін і в самій економічній теорії, що досліджує новий етап людської цивілізації, заснований на інноваційних та інформаційних технологіях та потребує формування нової системи економічних знань. Сучасну парадигму економічної теорії, що набуває активної динаміки, можна назвати парадигмою економіки знань та сталого розвитку.

1. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / пер. с англ. Москва: Смысл, 2000. 476 с.
2. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 1. Москва: Экономика, 1989. 304 с.
3. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2. Москва: Экономика, 1989. 351 с.
4. Вернадский И. Критико-исторические исследования об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 118 с.

5. Вернадский И. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург: Ред. «Экон. указателя», 1858. 224, VI с.
6. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862, [2] с., [12] с. іл. (Славетні постаті).
7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. 414 с.
8. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из Хаоса: Новый диалог человека с природой: пер. с англ. / Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.

References

1. Baytson, G. (2000). The ecology of the mind. Selected articles on anthropology, psychiatry and epistemology / trans. from English. Moscow: Smysl [in Russian].
2. Bogdanov, A.A. (1989). Tectology (General Organizational Science). In 2 books: Book 1. Moscow: Ekonomika [in Russian].
3. Bogdanov, A.A. (1989). Tectology (General Organizational Science). In 2 books: Book 2. Moscow: Ekonomika [in Russian].
4. Vernadskiy, I. (1849). Historical Critical Studies of Italian Political and Economic Literature before the Beginning of the 19th Century. Moscow [in Russian].
5. Vernadskiy, I. (1858). Essay on the history of political economy. St. Petersburg [in Russian].
6. Bazylevych, V.D. (Ed.). (2009). I. Vernadsky. Sources. Creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
7. Knyazeva, E.N., Kurdyumov, S.P. (2002). Foundations of synergetics. Regimes with exacerbation, self-organization, tempomir. St. Petersburg: Aletheia [in Russian].
8. Koropetskyi, I.-S. (1993). Ukrainian economists of the XIX century and Western science. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Prigozhin, I., Stengers, I. (1986). Order from Chaos: A New Dialogue between Man and Nature: trans. from English. Moscow: Progress [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 2 червня 2021 р.